

ТИЛ ХӘМ СИЯСАТТЫҢ ӨЗ-АРА БАЙЛАНЫСЫ МӘСЕЛЕСИ

Нажимов Аманлық Шамшетдинович,

Филология илимлери бойынша философия докторы (PhD)

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети, әмелий филология кафедрасы
доценти

Orcid (0000-0002-0750-1655)

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18902526>

Аннотация: Бул мақалада тил билиминде сиясий терминлердиң тутатугын орны анықланған. Жәмийеттиң сиясий процесинде тил менен сиясаттың байланысы мәселеси сөз етилген. Сиясатты жүргизиуде тил бирликлеринен орынлы пайдаланыудың әҳмийети көрсетилген.

Гилт сөзлер: Сиясаттаныў, сиясий атама, тил сиясаты, лингвистикалық факторлар, экстралингвистикалық факторлар, сиясат қуралы.

Аннотация: В данной статье определена роль политических терминов в лингвистике. В политическом процессе общества обсуждался вопрос о взаимосвязи языка и политики. В проведении политики показана важность правильного использования языковых единиц.

Ключевые слова: Политология, политический термин, языковая политика, лингвистические факторы, экстралингвистические факторы, инструмент политики.

Annotation: This article defines the role of political terms in linguistics. The issue of the relationship between language and politics in the political process of society has been discussed. The importance of the appropriate use of language units in policy implementation has been demonstrated.

Keywords: Political science, political term, language policy, linguistic factors, extralinguistic factors, policy tool.

Хәр бир тил усы тил тасыўшысы халықтың материаллық хәм руўхый дүньясын, оның бир пүтинлигин, бар екенлигин өзінде сәўлелендириўши ашық айна болып, инсанның мийнет хәм социаллық искерлиги менен тығыз байланыслы. Соның ушын жәмийетте жүз берген хәр қандай ўақыя ямаса өзгерис, биринши гезекте, тилде өзін көринисин табады. Тарийхый, социаллық-экономикалық раўажланыў даўамында тилдиң сөзлик қурамы избе-излик пенен раўажланып, байып барады. Бул байлық жәмийет раўажланыўы нәтийжесинде пайда болған жана түсиниклерди билдириўши жаңа сөзлер, атамалардың пайда болыўы есабынан жүзеге келеди. Тилимиздиң сөзлик қурамы, оның лексика-семантикалық системасы бәрқулла өзгерип барады, соның менен бирге, жәмийет ағзалары ушын сийрек қолланылатуғын түсиник яки затлардың атларын билдирген сөзлер архаик сөз сыпатында пайдаланыўдан шығып, оның орнын жаңа сөзлер ийелейди [1]. Бирақ пайдаланыўдан шыққан сөзлердиң муғдары жаңадан пайда болған сөзлерге салыстырғанда әдеўир аз болады. Бирақ айырым жағдайларда бунын кериси де болыўы мүмкин. Әлбетте,

сөзлик бирликлериниң пайдаланыўдан шығыўы лингвистикалық хәм экстралингвистикалық факторлар тийкарында, тилдиң тәбияты, тил раўажланыўы ызыамлықлары тийкарында жүз береді. Бунда еки тийкарғы кубылыс бақланады:

1. Жәмийетте хәм тәбияттағы хәдийселердиң жоғалыўы менен оларды аңлатыўшы болған сөзлер де қолланыўдан шығады, хәзирги тилдиң сөзлик курамынан шығады хәм тарийхый сөзлерге айланады.

2. Тилдиң раўажланыў барысында ўақыя, кубылыс, заттың мәнисин анық, толық хәм дурыс көрсете алмайтуғын сөзлик бирликлер қолланыўдан шығып, олардың орнын басыўы анық, дурыс хәм толық көрсетиўши сөзлик бирликлер ийелейди [2].

Сөзлик курамының турақлы байып барыўы социаллық кубылыс сыпатында тил раўажланыўының ең тийкарғы ызыамлықларынан бири есапланады. Лексикалық раўажланыў жәмийет раўажланыўының хәр қыйлы дәўирлеринде хәр түрли көринисте, хәр қыйлы дәрежеде болады. Таза сөз ойлап табылмайды, ал тилде бар болған сөз пайда етиўши қосымталар, яғный белгили тилдиң өз ишки имканиятлары хәм басқа тилден өзлестириў жолы менен пайда болады. Ойлап табылған сөзлер түрли тиллерде жүдә аз санды курайды. Рус тилшиси Е.А.Земская жазады: «Бир минут ойлап көрейик, жаңа сөз ески сөз бенен пүткиллей байланыспаған ҳалда жасалған дейик. Онда тилди ийелеў жүда қыйын бир жағдайға келип қалатуғын еди ямаса буның улыўма имканияты да болмайтуғын еди. Сөзлик курамын байытыў жолын оннан пайдаланыўды және де қолайластырыў, ең тийкарғысы, тилдеги бар өз ара байланысқан сөзлер арқалы реал турмыстағы өз-ара байланыслы ўақыя-хәдийселерди сүүретлеўден ибарат. Солай етип, сөзлердиң тилдеги өз ара байланысы реал предмет хәм бар ўақыя кубылыслар арасындағы өз ара байланысларды сәўлелендиреди [3].

Тилдиң сөзлик курамы жаңа сөзлер есабынан бәрқулла байып барады, усының нәтийжесинде тил де раўажланады. Жаңа сөзлердиң тийкарғы бөлимин терминлар курайды. Пән хәм техниканың раўажланыўы жана терминлерди жүзеге келтиреді хәм техника раўажланыўына тийкар жаратады. Себеби терминологиялық жақтан илимий тәмийинленбеген илим яки өндирис тараўы күтилгениндей раўажлана алмайды. Жәмийеттеги хәр қандай өзгерис, биринши гезекте, тилде өз көринисин табады. Жәмийет раўажланыўындағы белгили дәўирлерде ол яки бул тараў терминологиясының белгили бир тар шеңберден шығып, улыўма халық сөзинде де кең қолланылыў жағдайлары бақланады [4].

Атап айтқанда, Өзбекстан ғárezсизлиги жылларында жәмийетлик-сиясий терминологияға тийисли көплеген терминлердиң әдебий тилдиң шекленбеген қатламына сиңип барып, ғалабалық сөйлеўде кең көлемде қолланылыўын бақлаў мүмкин. *Адресант, банкрот, биржа, доллар, гастарбайтер, инвентарьзация* сыяқлы атамалар ғárezсизлик жемиси сипатында тилимизде өнимли қолланылып келинбекте [5].

Бизге белгили, ҳәр бир тилдеги сөзлер бир неше мәниге ийе болады. Көп мәнили сөзлердиң анық мәниси контекстте, гәп қурамында анықланады. Бундай сөзлер сөйлеўдиң тәсиршең, жанлы, ықшам хәм көркем болыўында оғада үлкен хызмет атқарады. Соның менен бирге, ҳәр бир тил өзиниң қолланылыў шеңберине қарай шекленген, тийкарынан бир мәниге ийе болған бир түсиникти билдиретуғын сөзлер де болады. Бундай сөзлер илим, техника, көркем өнер, сиясат, тил хәм әдебият, өнерментшилиқ сыяқлы түрли тараўларда ушырасады. Бул тараўларда барлық итибар тек текстке қаратылады. Соның ушын илим-техника, сиясат тараўлары сөзлердиң жүдә анық болыўды талап етиледі.

Жоқарыда айтып өтилгениндей, хәммеге түсиникли болыўы ушын тил билиминде сиясат тараўына тийисли сөзлер анық көрсетилиўи керек, себеби сиясат өз мәнисине қарай турақлы жаңаланып барып атырған, жәмийет хәм мәмлекет раўажланыўының соңғы жаңалықларын өзінде сәўлелендиретуғын мазмунға ийе. Сол себепли сиясий терминлердиң бирден-бир универсал моделин қәлиплестириў қыйын. Сиясаттаныў илими өз предмети шеңберинде жәмийеттиң сиясий турмысындағы өзгерислерди илимий тийкарлаўға умтылады. Бул болса сиясаттаныў пәниниң қурам бөлеги болған сиясий терминлерди үйрениў, оның әхмийетлилигин көрсетеди.

К.М.Мусаев терминологияны тилдиң лексикасы сыпатында бир қалаға салыстырады. Оның пикиринше: «терминология бирден-бир реже тийкарында қурылса да, бирақ бирден пайда болмайды. Ол тарийхий шараят тийкарында қәлиплеседи, оны жаратыўда ҳәр қыйлы әўладқа тийисли болған ҳәр қыйлы архитекторлар, жойбарлаўшылар, ойлап табыўшылар қатнасады. Олар ҳәр бир қурылып атырған объекти жақсы үйренген халда қурады». Терминологияны тәртипке салыўдағы өзине тән қыйыншылық да сол менен белгиленеди [6].

Тил сиясат әлеминде белсенди орын ийелейди хәм бул орын турақлы түрде раўажланып бармақта. Сиясий атамалар сиясат хәм хәкимияттың зәрүр қуралы болып, ол тек ғана хақыйқатлықты сәўлелендиреди, ал оны мәлимлеме тәсири арқалы қәлиплестиреди. Ол сиясий информацияның жеткерип берилиўин, пуқаралардың жәмийетлик-сиясий идеаллары, нормалары хәм қәдириятлары,

сиясий исенимлериниң қәлиплесиўин тәмийинлейди. Сиясат, өз гезегинде, тил раўажланыўы ҳәм тил қатнасықларының нәтийжели факторы болып хызмет етеди.

Тил тек ғана сөйлесиў қуралы емес, ал пуқаралардың сиясий минез-қулқын көрсетеди белгилеп бериўши қадағалаў қуралы сыпатында да көринеди. Өз гезегинде, мәмлекетимиз тәрәпинен тилди режелестириў ҳәм қурыў бойынша алып барылып атырған сиясат тилдиң раўажланыўы ҳәм жұмыс алып барыўына үлкен тәсир көрсетпекте. Соның ушын тил ҳәм сиясаттың өз ара тәсириниң еки тәрәпи ҳаққында сөз етиў мүмкин: 1) тил сиясаттың қуралы сыпатында; 2) тил сиясаттың объекти сыпатында. «Биринши жағдайда, биз сиясатты тил арқалы алып барыў ҳаққында сөз етемиз: тил бул жерде жәмийетке белгили сиясий мақсетлерге ерисиў ушын тәсир етиў қуралы сыпатында қолланылады». Демек, тил сиясий минез-қулықты белгилеўши фактор ҳәм сиясий қадағалаў қуралы [7].

Жәмийет раўажланыўында сиясий билимлер өзине тән орынға ийе деп айтыў мүмкин усы тийкарда мәмлекетлик ҳәм жәмийетлик қурылыс ҳәм басқарыўды дурыс шөлкемлестириў мүмкин. Бүгинги күнде сиясий билимлердиң кең раўажланыўы, сиясий процеслер ҳәм сиясий институтлар ҳаққында жаңаша көзқарасларды қәлиплестирмекте. Нәтийжеде мәмлекет басқарыўын модернизациялаў, кең көлемли реформаларды әмелге асырыў зәрүрлиги туўылып атыр.

Бизге белгили, Өзбекстан ғәрезсизлигиниң дәслепки күнлеринен баслап, суверен демократиялық мәмлекет қурыў жолынан бармақта. Бүгинги күнде де Өзбекстандағы модернизация процеси даўам етпекте. 2017-жыл 7-февральда Өзбекстан Республикасы Президенти Ш.М.Мирзиёевтиң басламасы менен 2017-2021-жылларда Өзбекстанды буннан былай да раўажландырыўға қаратылған бес тийкарғы бағдардан ибарат «Хәрекетлер стратегиясы» жәрияланды. Бул тийкарғы бағдарлар тиккелей мәмлекетлик ҳәм жәмийетлик басқарыўды реформалаў, суд-хуқық системасын раўажландырыў, экономиканы либералластырыў, социаллық тараўдағы жұмысты күшейтиў, қәўипсизлик ҳәм сыртқы сиясатты нәтийжели жүргизиўге тийисли мәселелерди қамтып алады [8].

Буннан тысқары, Өзбекстан Республикасы Президенти Шавкат Мирзиёевтиң 2023-жыл 11-сентябрьдеги «Өзбекстан-2030» стратегияси ҳаққындағы пәрманы жәрияланды ҳәм онда мәмлекетлик басқарыў системасын түпкиликли реформалаўдың 9 тийкарғы бағдары белгилеп берилди. Бул болса

мәмлекетимизде сиясий билимлердин раўажланыўы ушын да үлкен әҳмийетке ийе [9].

Тил ҳәм сиясаттың өз ара тәсириниң еки вариантын көрип шиқсақ, тил ҳәм сиясат бир-бирине тығыз байланыслы деген жуўмаққа келиўимиз мүмкин. Арнаўлы таңланған тил бирликлери сиясий мақсетлер ҳәм қатнасықларды әмелге асырыў арттырыўға жәрдем бериўши лингвистикалық тәсир хызметин атқарады. Сиясат, өз нәўбетинде, тилдиң раўажланыў бағдарын, мәмлекеттеги орны ҳәм абырайын белгилейди. Солай етип, тил сиясат ҳәм ҳәкимият қатнасықларының ажыралмас бөлеги есапланады. Бирақ оны умытпаўымыз керек, мәмлекет сиясаты да мәмлекеттиң өзи сыяқлы көп тәрәптен халықты бирден-бир миллетке байланыстыратуғын, пикирди қәлиплестириўши тилге, мәдений генофондқа байланыслы болады [10].

Жуўмақластырып айтқанда, дүньядағы илимий орайларда күннен-күнге жаңа сиясий концепциялар, теориялар алға қойылмақта ҳәм сиясаттаныўдың заманагөй мәселелерди қамтып алған темалары менен байып бармақта. Соның ушын мәмлекетимизде де бул тараўдағы жумысларды жаңа басқышқа алып шығыў тийкарғы мәселелерден есапланады. Бул болса сиясий атамалардың раўажланыў басқышлары, өзлестирилиўи ҳәм күнделikli турмыста қолланылыўын үйрениў кереклигин және бир мәрте дәлиллейди.

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. <https://savodxon.uz>
2. Yo'ldoshev Ibrohim, Sharipova O'lmas «Tilshunoslik asoslari». -Toshkent, 2007.
3. Земская Э.А. «Как делаются слова». -Москва, 1963. 91 с.
4. Yo'ldoshev Ibrohim, Sharipova O'lmas «Tilshunoslik asoslari». -Toshkent, 2007.
5. A.Madvaliyev, N.Mahkamov, Sh.Ko'chimov, Z. Mirahmedova, A.Saidno'monov «Ijtimoiy-siyosiy terminlarning qisqacha izohli lug'ati», -Toshkent.: Sahhof, 2021.
6. Мусаев К. М. «Формирование, развитие и современные проблемы терминологии». -М.: Наука, 1986.
7. https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/89957/1/sudnichenko_sbornik11_tom2.pdf
8. Biturayev O'. B. «Siyosatshunoslikka kirish». Toshkent, 2017.
9. Biturayev O'. B. «Siyosatshunoslikka kirish». Toshkent, 2017.
10. https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/89957/1/sudnichenko_sbornik11_tom2.pdf